

Van nood naar deugd (2)

Van morele vrijstelling naar morele vergunning

Een publieke ethiek voor de financiële markten

RUTGER CLAASSEN

Enkele jaren geleden kwam een medewerker van onze bank, nog jong en erg nerveus, bij ons thuis op bezoek voor een ‘financiële check-up’. Het werd voor hem een teleurstellend gesprek. Alle basale verzekeringen en rekeningen hadden wij al. Daarom vroeg hij mijn vrouw en mij of we niet een aanzienlijk bedrag opzij zouden willen zetten voor onze droom: een mooie boot, een hoger pensioen, een tweede huisje? Toen we hem duidelijk maakten een dergelijke geldverslindende droom niet te hebben, was hij oprecht verbaasd. Hij had al snel door dat hij aan ons niets zou verdienen, en we babbelden nog wat na. We kwamen te spreken over een of andere ingewikkelde financiële constructie. Ik moet u helaas het antwoord schuldig blijven op de vraag wat het nu precies was, want alleen zijn reactie is me bijgebleven: ‘Dat mag niet van de ethiek.’ Hij wist niet dat ik ‘in de ethiek werkte’ — dat idee zou voor hem waarschijnlijk net zo vreemd zijn geweest als zijn antwoord voor mij was. Bij nader doorvragen bleek hij te bedoelen dat de *compliance code* van de bank die constructie verbood. Hij riep daarmee bij mij het beeld op

Over de auteur Rutger Claassen is redacteur van *S&D* en als politiek filosoof werkzaam bij het Instituut Politieke Wetenschappen van de Universiteit Leiden.

Noten zie pagina 57

van een bankier met twee boeken op zijn bureau: het wetboek en de *compliance code*. Iets dat in één van beide boeken staat, kan niet door de beugel. Daarmee wordt ethiek ge-outsourced — ethische geboden kun je opzoeken net als de bepalingen in het wetboek van strafrecht. En daarmee geldt omgekeerd: zolang iets niet in het boek staat, gaat het per definitie wél door de beugel.

Sinds het uitbreken van de kredietcrisis is alles voorwerp van debat geworden; van de meest gedetailleerde regulering in de financiële sector tot de meest fundamentele wetten van het kapitalisme. Economische analyses stonden daarbij voorop. Als de ethiek al ter sprake kwam was het meestal in simplistische termen, waarin de grenzeloze hebzucht van de bankiers werd gehegeld. Ik wil een poging doen onze gedachten over de morele kant van de crisis aan te scherpen. Daarbij zal ik verdedigen dat het morele kernprobleem niet zozeer hebzucht is, maar een verkeerde visie op de verdeling van morele verantwoordelijkheid. Het probleem is niet zozeer een gebrekkige *persoonlijke ethiek* bij enkele bankiers, maar een gebrekkige *publieke ethiek* voor de markt bij ons allen. Die publieke ethiek zal ik de ethiek van de morele vrijstelling van de markt noemen. Ik zal ervoor pleiten deze te vervangen door een ethiek van de morele vergunning.

49

VRIJSTELLINGS- VERSUS
VERGUNNINGSETHIEK

De vrijstellingsethiek houdt in dat spelers in de markt ontheven zijn van morele verantwoordelijkheid. Dit is de dominante visie in onze samenleving, en ook in de ethiek. Marktpartijen hoeven geen rekening te houden met morele overwegingen, zoals gewone mensen buiten de markt dat wel moeten. Stelt u zich de ontheffing voor zoals wanneer een burger ontheffing krijgt van identificatieplicht of inburgeringsplicht. De plicht geldt voor alle anderen, maar niet voor hem. Dit geloof in de morele vrijstelling van de markt vormt de kern van de liberale visie op de markteconomie.

Natuurlijk moeten de spelers op de markt zich wel aan de wet houden. In de wet staan morele geboden en verboden die voor iedereen gelden. Ik mag een ander niet vermoorden, bestellen of mishandelen, en die verboden gelden op de markt net zo goed als daarbuiten. Maar verder is de markt volgens de vrijstellingsethiek een 'moraalvrije zone'.¹ Vergelijk dit met een alledaagse situatie. We lopen op straat en zien iemand in nood: een oud vrouwtje wordt onwel, een kind dreigt te verdrinken, een bedelaar vraagt om geld. In zulke gevallen gelden bepaalde morele plichten. Op de markt is dat anders. Als onze concurrent op de hoek failliet dreigt te gaan, bieden we niet aan hem te helpen. Zijn faillissement is precies ons doel. Als de barman een stomdronken klant nog een biertje aanbiedt, geen probleem. De klant is zelf verantwoordelijk; en de tent moet wel draaien. 'Zou je deze deal zélf sluiten, als jij de klant was in deze transactie?' Die bij uitstek morele vraag hoeft de verkoper zich niet te stellen. Zijn amorele houding is op de markt geoorloofd.

50

Tegenover deze vrijstellingsethiek plaats ik een ethiek die uitgaat van het idee van een morele vergunning. Markten opereren onder een morele vergunning die zij verkrijgen van de samenleving waarin ze zijn ingebed.² De basispositie is er niet één van impliciete vrijstelling, maar van een expliciet fiat dat marktspelers per-

manent moeten verdienen. Er zijn twee verschillen met de vrijstellingsethiek. Ten eerste wordt een vergunning alleen verleend voor bepaalde doeleinden. Alleen die zijn moreel in de haak, de rest is verboden. Het is dus geen algemene *carte blanche*. Ten tweede kan een vergunning altijd weer worden ingetrokken. Waar een ontheffing voor onbepaalde tijd geldt, moet een vergunning telkens opnieuw worden verlengd.

Het principe van de morele vergunning moet u — net als de morele vrijstelling — begrijpen als een metafoor. Het gaat niet per se om echte, juridische vergunningen, zoals een verblijfsvergunning voor buitenlanders of een vergunning voor een marktkraampje op het dorpsplein. Toch is de analogie leerzaam. Zulke juridische

Het probleem is niet zozeer een gebrekkige persoonlijke ethiek bij enkele bankiers, maar een gebrekkige publieke ethiek voor de markt bij ons allen

vergunningen bieden eveneens alleen aanspraak op de rechten die in de vergunning bepaald zijn, kunnen worden opgezegd als de vergunninghouder buiten zijn boekje gaat, en moeten periodiek vernieuwd worden op basis van een recente beoordeling door de vergunningverlener. Die houdt daarmee de touwtjes in handen. Zo'n morele vergunning geeft filosofische handen en voeten aan het idee van dienstbaarheid aan de samenleving dat ook in het humanisme een belangrijke plaats kent. Het maakt duidelijk dat de uitoefening van individuele autonomie op de markt, hoe belangrijk ook, nooit absoluut kan zijn.

Van vrijstellingsethiek naar vergunningsethiek — laten we eens bekijken wat deze stap betekent voor een morele beoordeling van de kredietcrisis. Achtereenvolgens komen de rol van de bankproducten, de bonussen en de belastingbetaler aan bod.

DE BANKPRODUCTEN

De eerste en meest directe aanleiding van de financiële crisis lag in de verstrekking van ondeugdelijke bankproducten. De belangrijkste feiten zijn bekend. Er waren banken in de vs die (zgn. 'sub-prime') hypotheeklen verschaften aan personen die onvoldoende kredietwaardig waren. Daardoor vormden deze hypotheeklen een groot risico, zowel voor de banken die ze aanboden als voor de consumenten die ze kochten. Vervolgens werden deze hypotheeklen herverpakt en doorverkocht ('securitisatie') aan andere financiële instellingen, om zo de risico's te verspreiden. Voor de kopers van deze *securities* was het risico daardoor echter volstrekt niet meer te achterhalen. Kredietbeoordelaars (*rating agencies*) gaven met behulp van ingewikkelde computermodellen voor deze producten echter een gunstige risico-inschatting, waarin de kans dat grote hoeveelheden hypotheeklen nooit zouden worden terugbetaald, stelselmatig werd onderschat.³ De problemen braken uit toen grote aantallen consumenten hun hypotheek niet meer konden betalen. Zij waren bijvoorbeeld gelokt met een kunstmatig lage rente voor één of twee jaren, waarna die rente plotseling sterk steeg, met het voorspelbare gevolg dat hun inkomen niet toereikend was om aan de betalingsverplichtingen te voldoen. De rest is geschiedenis.

Wat is nu het *morele* probleem met deze producten? Volgens een vrijstellingsethiek is er zoiets als een 'minimale marktmoraal'. Marktspelers moeten zich aan hun contracten houden, eerlijke informatie geven over hun producten, meedenken met hun klanten en betrouwbare zakenpartners zijn. Deze minimale normen zijn nodig om de markt goed te laten functioneren en we vinden op elke markt dan ook vele marktpartijen die zich hieraan houden. Dat de vrijstellingsethiek van het bestaan van zo'n minimummoraal uitgaat, lijkt in tegenspraak met de centrale stelling van deze ethiek die ik eerder noemde: dat er helemaal geen moraal is op de markt. Die tegenstelling is echter schijn. Kenmerkend voor de vrijstellingsethiek is namelijk dat marktpar-

tijen elkaar niets kunnen verwijten als zij zich niet aan deze minimumnormen houden. De eindverantwoordelijkheid ligt altijd bij marktpartijen zelf om op hun hoede te zijn. Hun vrijwillige toestemming wanneer zij contracten aangaan, maakt het voor hen onmogelijk zich achteraf te beklagen. De minimumnormen zijn handig om het economisch verkeer soepel te laten verlopen, maar ze vormen voor de vrijstellingsethiek geen basis voor een *morele* veroordeling. Als beide partijen bij een transactie maar vrijwillig hebben gehandeld, is *moreel* alles in orde.

Natuurlijk zullen verkopers soms proberen om mensen te laten instemmen met transacties die dubieus zijn. Iedereen die wel eens naar consumentenprogramma's als *Kassa* of *Radar* kijkt, weet dat er altijd pogingen tot bedrog en oplichterij zullen zijn. Voorstanders van de *morele* vrijstelling echter menen dat het zogenaamde 'reputatiemechanisme' ervoor zorgt dat de spelers zich wel van de meest nare praktijken onthouden. Publiciteit in allerhande media zal ervoor zorgen dat het niet loont om *morele*

'Zou je deze deal zélf sluiten, als jij de klant was?' Die bij uitstek morele vraag hoeft een verkoper zich niet te stellen

verantwoordelijkheden te ontlopen. Niemand wil als een bedrieger bekend staan, want dan lopen de klanten weg. Onbetrouwbare zakenpartners schieten zichzelf in de voet en zullen door de concurrentie geëlimineerd worden. Daardoor lopen op de markt op de lange termijn eigenbelang en *moreel* gedrag keurig parallel. Volgens de vrijstellingsethiek zuiveren markten immoreel gedrag uit. Ze zijn in *moreel* opzicht zelfregulerend.⁴

Minister Bos verwoordde dit gedachtegoed kernachtig tijdens de laatste Algemene Financiële Beschouwingen. Hij kreeg toen veel aandacht

voor zijn uitspraak dat provisies op koopsompolissen van 80% 'totaal idioot' zijn. Veelzeggender is echter wat hij direct daarna zei, toen Kamerlid Irrgang van de Socialistische Partij hem vroeg of totaal idiote dingen niet verboden moeten worden: 'Ik ben bang dat precies dit het verschil is tussen de SP-fractie en de rest van de Kamer. Nee, er gebeurt helaas een heleboel idioots in deze wereld wat wij niet verbieden. Je kunt daarbij mensen een eigen verantwoordelijkheid

Volgens de vrijstellingsethiek zuiveren markten immoreel gedrag uit — ze zijn in moreel opzicht zelfregulerend

geven en mensen kunnen die verantwoordelijkheid prima aan. (...) De ervaring tot nu toe leert dat mensen zelf wel inzien dat zij bepaalde producten niet moeten afnemen als je helder maakt hoeveel provisie ze daarvoor moeten betalen.⁵

De vergunningsethiek maakt een andere analyse. In de kern gaat het erom dat hypotheekverstrekkers hun klanten hebben misleid over de risico's van de producten die ze aanschaffen. Die misleiding is moreel onaanvaardbaar wanneer marktpartijen onderling sterk verschillen in kennis, informatie, intelligentie en onderhandelingscapaciteiten. Bij complexe financiële producten is dat al snel het geval. Waar menigeen in de bankwereld zelf de risico's niet eens kon doorgronden, kan van consumenten niet verwacht worden dat zij dat wel kunnen. Dat maakt het hoogst problematisch terug te vallen op de vrijwillige toestemming van consumenten. Zij zijn de zwakkere marktpartij en behoeven bescherming tegen de streken van sterkere marktpartijen. Dat een dergelijke bescherming niet alleen in de vs nodig is, hebben de afgelopen maanden wel bewezen. Ook in Nederland hebben we met de koopsompolissen van DSB een sterk staaltje gezien van de schade

die aan vele gezinnen werd aangericht door malafide verkooppraktijken. Het reputatiemechanisme waarop de vrijstellingsethiek zich beroept functioneerde in de financiële sector overduidelijk niet. Vele van de meest risicovolle banken hadden een uitstekende reputatie.⁶ De ondoorzichtigheid van de producten maakte het voor klanten haast ondoenlijk deze goed te beoordelen. Als alle grote spelers in de markt daaraan meedoen, en toezichhouders ook niet aan de bel trekken, heeft de klant niet echt de mogelijkheid om slechte banken te bestraffen door weg te blijven.

Gebeurde een dergelijke misleiding bewust? Dat hoeft niet. Wellicht waren de verkopers zelf ook overtuigd dat hun producten solide waren. Voor een *morele* beoordeling maakt dat echter niet uit. Het gaat er niet om welke risico's geldverstrekkers daadwerkelijk zelf hebben gezien. Waar het om gaat is of zij die risico's *hadden moeten zien*. Dat is een belangrijk onderscheid dat in het morele en juridische verkeer zeer gebruikelijk is. Als een auto door rood rijdt en een fietser aanrijdt is hij aansprakelijk, ook als hij zegt dat hij het rode licht 'niet gezien heeft'. Hij wordt geacht het rode licht gezien te hebben. Dat hoort bij de bekwaamheden die hij geacht wordt als bezitter van een rijbewijs te hebben. Voor een bankier geldt iets soortgelijks. Iedereen die enkele avonden spendeert aan het lezen van beschrijvingen van de geschiedenis van financiële crises, weet hoe desastreus speculatie met tulpen, huizen of internet *start-ups* kan uitpakken.⁷ Van bankiers kan bekendheid met deze literatuur zeker verwacht worden. Bieden zij toch dergelijke producten aan, dan is sprake van moreel falen.

Een vergunningsethiek zou daarom de zaken omdraaien. Banken zouden, zoals o.a. de econoom Willem Bouter voorstelt, net als bij medicijnen het geval is vooraf toestemming moeten krijgen voor het op de markt brengen van nieuwe producten. Die toestemming wordt pas verleend na een langdurige testfase. Alle niet geaccrediteerde producten zijn verboden.⁸ De vergunningsethiek is hier meer dan een

metafoor. Zij vraagt om een letterlijke, juridisch afdwingbare vergunning voor financiële producten. Het toezicht achteraf wordt daarmee vervangen door toezicht vooraf, de specifieke vergunning komt in de plaats van een algemene ontheffing, omdat die slechts kan worden ingetrokken als de schade al is aangericht. In allerlei andere sectoren vinden we het volstrekt normaal dat er grenzen zijn aan de ondernemersvrijheid ten behoeve van de bescherming van consumenten. Het is tijd aan de *status aparte* van de financiële sector een einde te maken.

DE BONUSSEN

Een tweede probleem dat aan de wieg stond van de kredietcrisis was het verstrekken van omvangrijke bonuspakketten aan het topmanagement en de tophandelaren van financiële ondernemingen. De vrijstellingsethiek is ook hier glashelder: bonussen in de financiële sector zijn betalingen aan werknemers door commerciële bedrijven. Er is geen enkele grondslag om daar een moreel oordeel over te hebben. Moeten we ons daarbij neerleggen?

Het morele karakter van bonussen is een lastig onderwerp. Waarschijnlijk komen nergens zozeer tegengestelde principiële intuïties over wat juist is en wat niet aan het licht. De morele kern van het bonusprobleem lijkt mij te zijn dat bonussen een manier van zakendoen stimuleren waarin winstmaximalisatie het hoogste gebod wordt, zowel op het niveau van het bedrijf als voor de persoon die de bonus ontvangt.⁹ Dat leidt tot een basale omkering van het doel van economische activiteit, waar filosofen van Aristoteles tot Marx al voor waarschuwden.¹⁰ Oorspronkelijk is het doel van een economische prestatie het bevredigen van menselijke behoeften, waarbij een al dan niet bescheiden winst aan het eind van de dag slechts een middel is (een winst die weer kan worden geherinvesteerd om zodoende nog meer behoeften te bevredigen). Maar nu wordt het doel het vermeerderen van kapitaal, en het bevredigen van behoeften van klanten, werk-

nemers, leveranciers en anderen wordt daartoe een willekeurig middel. Hier komt de hebzucht om de hoek kijken.¹¹

Dit mechanisme is niet uniek voor financiële markten. Als ik een groep studenten vraag 'waarom geeft een leraar les?', krijg ik meestal een antwoord in de trant van 'omdat hij leerlingen iets wil bijbrengen'. Het doel van zijn vak wordt geformuleerd in de waarde van de inhoudelijke dienst die hij levert. Als ik hen vraag: 'waarom verkoopt een schoenenfabrikant schoenen?', zeggen ze: 'om winst te maken'. We kunnen beide motieven in de praktijk moeilijk scheiden. Natuurlijk geeft de leraar óók les om zijn salaris te ontvangen en werkt de schoenenfabrikant óók om mooie schoenen te produceren waar hij trots op kan zijn. Toch veronderstellen we dat het externe motief (winst) voor marktspelers vooropstaat, en het interne motief voor anderen. En deze veronderstelling leidt tot een *self-fulfilling prophecy*. Als je mensen in de marktsector wijsmaakt dat het hun vóór alles om de winst gaat, zullen zij zich daar op den duur naar gaan gedragen.

Als je mensen in de marktsector wijsmaakt dat het hun vóór alles om de winst gaat, zullen zij zich daarnaar gaan gedragen

Maar wat is daar nu precies verkeerd aan? De voorstanders van de morele vrijstelling van de markt zouden kunnen zeggen: 'het siert een mens wellicht niet, om zo zijn eigen inkomen boven alles te stellen, maar het is toch geen kwaad? Wie zijn wij om een oordeel te vellen over wat een ander motiveert zijn werk te doen?' Aristoteles' antwoord hierop is voor ons vandaag de dag problematisch. Hij betoogde dat het streven naar telkens meer winst 'onnatuurlijk' is, omdat het bevredigen van behoeften het 'werkelijke' doel van de economie is. Maar is

het winststreven wel onnatuurlijker dan dat intrinsieke motief? Dat is lastig hard te maken. Ik zou het morele probleem met bonussen daarom anders lokaliseren. De bonus is niet zozeer intrinsiek immoreel, maar hij moedigt immoreel gedrag aan. Het kwaad van de bonus is dus een afgeleid kwaad. Ze stimuleert het nemen van onverantwoorde risico's, waardoor vele anderen gedupeerd kunnen worden. De neiging ontstaat om de winst op korte termijn op te drijven, waar later pas zal blijken dat de handel niet zo goed was als hij leek. Innovaties worden in de markt gezet die geen toegevoegde waarde voor de economie als geheel blijken te hebben. De zaken worden op korte termijn mooier afgespiegeld dan ze werkelijk zijn. Bedrog en fraude worden zeer winstgevend en daarmee verleidelijk. Als dat uitkomt zijn de betrokkenen allang weer vertrokken. Hier ontbreekt een elementaire wederkerigheid: de bonusontvanger heeft de lusten, anderen de lasten.

Welke conclusies moeten we verbinden aan deze morele overwegingen? Een vergunningsethiek moet het toekennen van bonussen aan concrete, juridische vergunningen onderwerpen. Een beroep op vrijwillige matiging is niet genoeg. De belangrijkste reden daarvoor is dat alleen regulering in staat is om het eeuwig terugkerende argument van de arbeidsmarkt

Bonussen moeten aan concrete, juridische vergunningen worden onderworpen

54

van zijn kracht te ontdoen. Pas als alle spelers op de markt onderworpen zijn aan dezelfde beperkingen, loont het niet meer om de werkgever te dreigen met opstappen naar een ander bedrijf indien de bonus niet hoog genoeg uitvalt. De regulering die de G20 onlangs heeft afgesproken koppelt bonussen aan werkelijk gerealiseerde winst op de lange termijn. Dat is een eerste stap, maar het is niet genoeg. Een plafond voor

bonussen is eveneens noodzakelijk. Want als de voorhangende worst maar groot genoeg is, blijkt de creativiteit van bankiers geen grenzen te kennen.¹² Hoewel we kunnen twisten over de speelruimte die er voor variabele beloning over zou moeten blijven, is duidelijk dat het niet om veel geld kan gaan. De bonus zou weer een leuk extraatje moeten worden, bijvoorbeeld ter grootte van tien of maximaal twintig procent van het jaarsalaris.¹³

DE BELASTINGBETALER

Dat brengt ons bij een derde moreel probleem dat door de kredietcrisis opnieuw duidelijk is geworden. Grote financiële instellingen kunnen zich grote risico's permitteren want ze weten dat de staat hen uit de brand zal helpen wanneer het misgaat. Ze zijn 'too big to fail'. Er is daarmee sprake van een pijnlijke morele asymmetrie: in goede tijden zijn de lusten voor de bank, in slechte tijden de lasten voor de belastingbetaler. Net als de bonussen zet ook deze asymmetrie een premie op roekeloos gedrag. Eventuele schade kan moeiteloos op anderen afgewenteld worden. En hoewel de precieze kosten van de kredietcrisis onduidelijk zijn, is die schade aanzienlijk. Afgezien van de directe kosten voor de staat, bestaan ze uit de kosten van de wereldwijde recessie. Het is gemakkelijk om te vergeten, maar de grootste schade van de crisis wordt gedragen door diegenen die er het minste mee te maken hebben: de allerarmsten. Voor hen is de crisis een zaak van leven en dood. Zo schatte een rapport van de Wereldbank dat in Afrika alleen al wellicht tussen de 200.000 à 400.000 zuigelingen extra zullen overlijden.¹⁴ Natuurlijk kunnen we bankiers hierom nog niet dood door schuld ten laste leggen. Maar het roept op zijn minst de vraag op of zij zich op hun morele vrijstelling kunnen beroepen.

Waarom is het idee van een morele vrijstelling van de markt überhaupt aantrekkelijk? Waarom eigenlijk aannemen dat de markt geen moraal kent, anders dan die van vrijwilligheid; dat de markt moreel zelfregulerend is? Een

lange geschiedenis in het denken over economie poneert het volgende — wellicht verassende — antwoord. *De afwezigheid van moraal dient een hoger moreel doel.* Zij staat het aan individuele spelers toe zich volledig te concentreren op hun eigenbelang. Alleen als iedereen dat doet, slaagt de markt namelijk in haar opzet, om een zo groot mogelijke welvaart voor iedereen te scheppen. Dat is de kern van de ‘morele vrijstelling’ van de markt, vastgelegd in Adam Smith’s beeld van de onzichtbare hand.¹⁵ Als wij efficiënter zijn dan de concurrent, moet hij failliet gaan. De zwaksten moeten uitgeschakeld worden en de sterksten overwinnen. Alleen dan krijgt de consument op de lange duur de beste producten tegen de laagste prijs.

Het is tegen dit idee dat de morele vergunning in opstand komt. Het centrale idee van de vergunningsethiek is dat markten, wanneer aan hun morele lot overgelaten, niet automatisch de grootst mogelijke welvaart zullen genereren. De onzichtbare hand is niet onfeilbaar, waardoor markten soms grote schade kunnen veroorzaken.¹⁶ De liberale idee is dat die schade voor eigen rekening van marktpartijen zelf moet komen (‘dan hadden ze maar niet zo stom moeten zijn...’). De vergunningsethiek gaat er daarentegen van uit dat die schade in sommige gevallen moet worden toegerekend aan hen die haar veroorzaken. De schuldige marktpartij kan zich in die gevallen niet redden door te wijzen op de vrijwillige toestemming van de marktpartij die zij gedupeerd heeft. Een eerste voorbeeld daarvan noemde ik al toen ik sprak over de toestemming van zwakkere marktpartijen bij de aankoop van ondeugdelijke financiële producten. Wanneer we nadenken over de schade die de crisis heeft toegebracht aan derden, buiten de financiële markten, in de reële economie, vinden we een tweede reden waarom de vrijwillige toestemming van marktpartijen in de financiële markten niet het laatste woord kan zijn.

Wij zijn allen door talloze economische transacties met de financiële markten verbonden. De financiële sector is een bijzondere economische sector. Zij verkoopt niet zomaar

een product, maar krediet — de smeerolie van de economie. Daarmee laadt zij een extra verantwoordelijkheid op haar schouders. Gaat er iets mis in de financiële sector, dan merkt de hele economie daar de gevolgen van. Dat betekent dat ondernemen in deze sector niet hetzelfde kan zijn als ondernemen in andere sectoren. De belangen van degenen die afhankelijk zijn van krediet — dus van alle anderen in andere markten — staan op het spel. Aangezien niemand van ons ervoor kan kiezen zich uit al die markten terug te trekken, kunnen we ons niet aan de invloed van financiële bedrijven onttrekken.¹⁷ Wij hebben nooit ingestemd met wat zich daar afspeelde, maar ondervinden er wel de gevolgen van. Dat maakt dat wij er ook een moreel oordeel over mogen hebben. De publieke verantwoordelijkheid van de staat voor het redden van banken en de morele verantwoordelijkheid van banken om de rest van de economie te

Door een brand in het financiële huis mag de rest van de straat niet in rook opgaan

dienen, zijn daarmee twee kanten van dezelfde medaille.¹⁸ De financiële wereld werkt in feite permanent onder een publieke vergunning. Pas in slechte tijden wordt zichtbaar wat altijd al aanwezig is.

Er zijn genoeg concrete plannen te bedenken om ook hier handen en voeten te geven aan het idee van een morele vergunning. De speciale bankenbelasting om (een deel van) de kosten van de crisis terug te vorderen lijkt me in dit opzicht een aantrekkelijk idee.¹⁹ De overheidsfinanciën zijn door de crisis voor vele jaren, zo niet een decennium uit het lood geslagen, met allerlei pijnlijke maatregelen voor de burger als gevolg. Zo wordt de rekening in ieder geval voor een klein deel neergelegd waar hij hoort. Nog aantrekkelijker wordt zo’n belasting wanneer zij niet alleen zou dienen om de kosten van de cri-

sis af te betalen, maar ook om te sparen voor de volgende crisis. Er zijn vandaag de dag meerdere economen, wetenschappers en beleidsmakers sceptisch over de mogelijkheid om de financiële sector aan effectieve regulering te onderwerpen. Als zij gelijk hebben dat financiële *whizzkids* altijd weer nieuwe mazen in het net zullen weten te vinden, zou het een geruststellende gedachte zijn dat er een pot met geld achter de coulissen klaarstaat om nieuwe klappen op te vangen. Zo verplichten we de financiële sector zichzelf te verzekeren tegen haar eigen onbesuisdheid van de toekomst.

Een bankenbelasting is niet het enige mogelijke antwoord. Ook andere maatregelen kunnen deel van de oplossing zijn, zoals een uitbreiding van de persoonlijke aansprakelijkheid van bankiers,²⁰ een scheiding tussen gewone banken en zakenbanken of hogere kapitaaleisen aan risiconemende banken. Een beoordeling van de economische merites van deze voorstellen laat ik aan anderen. Vanuit moreel gezichtspunt is het belangrijkste dat we het eens worden over het onderliggende principe — dat door een brand in het financiële huis niet ongestraft de rest van de straat in rook mag opgaan.

MEER DAN POLITIEK

56 De financiële sector kenmerkt zich door een stuitend gebrek aan schuldbesef.²¹ De securitisatie-praktijken zijn weer op gang gekomen en de bonussen worden uitgekeerd als nooit tevoren.²² Zo staat bij Goldman Sachs een bonuspot van 20 miljard dollar klaar voor het eind van dit jaar en onlangs verklaarde haar topman Blankfein monter dat banken ‘het werk van God’ doen.²³ Uit niets blijkt dat de samenleving de financiële geest weer in de fles heeft weten te krijgen. Wij zijn blijkbaar nog steeds in de ban van de vrijstellingsethiek. Dat maakt het beteugelen van het financiële kapitalisme tot een moeizaam proces. Wij moeten financiële markten weer leren zien als ‘gewone’ morele plaatsen, waar dezelfde principes van morele toerekening, schuld en verantwoordelijkheid gelden als overal

elders. Dat vereist het afscheid nemen van een lang gekoesterde speciale uitzondering.

De vrijwilligheid tussen marktpartijen die het hart van de liberale vrijstellingsethiek vormt, wordt overgenomen door vrijwilligheid op een hoger niveau, in een vrijwillig gesloten ‘sociaal contract’ tussen alle burgers. Het idee van een sociaal contract is in de geschiedenis van de politieke theorie vaak gebruikt om duidelijk te maken waarom de staat — soms grote en gewelddadige — macht over zijn burgers mag uitoefenen. Burgers maken een onderling

De regulering van de financiële sector zou dé inzet van de volgende verkiezingen moeten worden

contract waarin zij een staat oprichten die hen beschermt tegen onderdrukking door andere burgers. In het contract limiteren die burgers echter uitdrukkelijk de macht die de staat daartoe tot zijn beschikking krijgt. De regering moet daarover bij verkiezingen voortdurend verantwoording afleggen. Zij moet laten zien dat zij haar macht niet heeft misbruikt, en kan worden weggestuurd indien zij dat wel heeft gedaan. We kunnen dit principe van het sociale contract ook toepassen op de markt. In het sociale contract krijgt de markt geen ongelimiteerde macht toegewezen, maar slechts een voorwaardelijke vergunning. Alleen die activiteiten die geen schade toebrengen aan burgers, zijn toegestaan. Marktpartijen moeten daarover verantwoording afleggen. Bij schending van het sociale contract volgt een morele veroordeling en zonodig ook politiek ingrijpen door de staat.

Betekent dit dat de bal uitsluitend bij de politiek ligt? Waarom heb ik al die tijd gesproken van een nieuwe ‘publieke ethiek’ voor de markt, en niet van een nieuwe ‘politiek’ voor de markt? Alle gesuggereerde maatregelen — van goedkeuring vooraf voor financiële innovaties tot beteugeling van bonussen, bankbelastingen en

andere — zijn immers politieke maatregelen. Wat is hier nog over van de morele verantwoordelijkheid van de markt zelf? Veel. Het is zeker waar dat de politiek de hoofdrol zal moeten spelen. Maar de verantwoordelijkheid kan nooit alleen bij staat en toezichthouders liggen, al was het maar omdat die niet almachtig zijn en ook kunnen falen. Door te spreken van een ‘publieke ethiek’ wordt duidelijk dat de morele verantwoordelijkheid voor het onderhouden van die ethiek bij het hele publiek ligt, dus ook bij commerciële spelers. De tegenstelling tussen alleen politieke regulering of alleen eigen morele verantwoordelijkheid is een valse tegenstelling. Dit is volledig in lijn met de kernboodschap van het humanisme. Autonomie en individuele ontplooiing staan daarin centraal, maar dat neemt nooit de verantwoordelijkheid weg om deze in dienstbaarheid aan de gemeenschap gestalte te geven.

Zo moeten banken aan politieke controle meewerken en het draagvlak daarvoor niet op allerlei manieren proberen te ondermijnen. Zij moeten zich vrijwillig onthouden van het verzinnen van nieuwe malafide producten. Ethiek moet dus meer worden dan het wetboek en de *compliance code* van mijn bankmedewerker. Daarnaast geldt de morele verantwoordelijkheid echter ook voor consumenten. Zij kunnen zich steeds minder verschuilen achter hun achterstand in informatie en zullen meer dan ooit kritisch consument moeten zijn. Ook moeten zij zich organiseren in consumentenbewegingen die de financiële sector nauw in de gaten houden. Ten slotte is er een verantwoordelijkheid voor alle burgers en de publieke opinie om zowel de staat als de markt scherp bij de les te houden. Regulering is het fundament onder deze gespreide verantwoordelijkheid. Reguleren betekent niet vertrouwen op het

morele engenschap van private partijen, maar het scheppen van een institutionele omgeving waarin moreel gedrag wordt bevestigd in plaats van ontmoedigd door de heersende juridische normen.

Dat al deze partijen een verantwoordelijkheid hebben, betekent ook dat zij allen medeverantwoordelijk waren voor de crisis. Dat roept een ongemakkelijk beeld op: iedereen verantwoordelijk, niemand verantwoordelijk. De regulering van de financiële sector zou alleen al daarom dé inzet van de volgende verkiezingen moeten worden. Dat dreigt nu niet het geval te zijn, omdat de recessie de politieke aandacht afleidt van de crisis die haar veroorzaakte. Dat zou zonde zijn, want de controle over de financiële sector is een testcase waarin niet alleen de financiële sector zelf op het spel staat. Hier moeten we bewijzen dat we het vuur van de markt, dat ons op goede dagen warm houdt, maar ons op slechte dagen dreigt te verslinden, opnieuw effectief kunnen beteugelen. Er is voorlopig weinig reden optimistisch te zijn. Het momentum voor hervormingen lijkt al weg te ebben. Alleen met grote volharding zullen de gewenste resultaten tot stand komen. Maar daarvoor moeten we het eens zijn dat het idee van een morele vrijstelling voor de markt failliet is, en iets als de hier in hoofdlijnen geschetste nieuwe publieke moraal voor de markt gewenst.

Dit artikel is een licht bewerkte weergave van de Socrateslezing 2009, uitgesproken op 18 november in Sociëteit De Witte in Den Haag. De lezing, een initiatief van het Humanistisch Verbond, had dit jaar als thema: ‘Ethiek en economie: vrienden of vijanden?’ Op www.humanistischverbond.nl staat een verslag van het debat dat Rutger Claassen voerde met de tweede spreker van deze avond, de econoom Arnold Heertje.

Noten

1 David Gauthier, *Morals by agreement* (Oxford: Clarendon Press,

1986) 191. Voor een kritiek zie Daniel M. Hausman, ‘Are Markets Morally Free Zones?’, in: *Philosophy and Public Affairs*, 18,

nr. 4 (1989).

2 De inspiratie voor de kritiek van het idee van een zelfregulerende markt en de alternatieve

- visie op de markt als 'ingebod' in de samenleving, komt van Karl Polanyi, *The great transformation. The political and economic origins of our time* (Boston: Beacon Press, 2001[1944]).
- 3 Voor een beschrijving van de gebeurtenissen op de huizenmarkt in de vs, zie A. Edward Gottesman, 'Credit Crisis 101', in: *World Economics*, 9, nr. 3 (2008). Voor een uitleg van de rol van modellen in de crisis, zie Olav Velthuis en Liesbeth Noordgraaf-Eelens, *Op naar de volgende crisis! Over het verleidend vermogen van de financiële markt* (Kampen: Klement, 2009).
 - 4 De consequentie van deze redenering is dat in de theorie van morele vrijstelling er wel een minimummoraal aanwezig is, maar die is niet zozeer moreel als wel economisch geboden.
 - 5 Handelingen van de Tweede Kamer 2009-2010, p. 8-505 (debat 20 september 2009). Voor een typische marktargumentatie zie ook Jan Bouwens, 'Topman verdient zo veel omdat hij zo schaars is', in: *de Volkskrant*, 5 juni 2008.
 - 6 We moeten eigenlijk twee excuses onderscheiden. Naast de kritiek dat morele afwegingen moeten worden 'overgenomen' door de interne moraal van de markt, is er het beroep op de beperkte 'handelingsruimte' die de concurrentie toelaat om afwijkend te handelen. Peter Ulrich noemt dit laatste 'Sachzwang' en beschouwt beide argumenten als de twee hoofdvormen van 'economisch reductionisme'. Peter Ulrich, *Integrative Wirtschaftsethik. Grundlagen einer lebensdienlichen Ökonomie*, 3e ed. (Bern/Stuttgart/Wenen: Verlag Paul Haupt, 1997) 129-30. In de kredietcrisis is ook betoogd dat het voor banken onmogelijk was om 'tegen de markt in' te handelen door aan de betreffende handel in securities niet deel te nemen. Zie Henriette Prast, 'Het verdrijft zelfs slimmeriken van de markt', in: *NRC Handelsblad*, 30 september 2008.
 - 7 John Galbraith, *De crash van 1929* (Amsterdam: Ambo, 2009 [1954]).
 - 8 Willem Buitter, 'Lessons from the Global Crisis for Regulators and Supervisors', <http://www.nber.org/~wbuitter/asp.pdf>.
 - 9 In het vervolg laat ik algemene overwegingen van rechtvaardigheid buiten beschouwing, aangezien die betrekking hebben op de ontoelaatbaarheid van grote inkomensverschillen in het algemeen, niet zozeer op problematiek van variabele beloningen in het bijzonder.
 - 10 Aristotle, *The politics and the constitution of Athens*, Jonathan Barnes (red.), (Cambridge: Cambridge University Press, 1996).
 - 11 Voor een overzicht van modern psychologisch onderzoek naar de motiverende kracht van geld, en een koppeling aan Aristoteles' theorie, zie Stephen E.G. Lea en Paul Webley, 'Money as tool, Money as drug: The biological psychology of a strong incentive', in: *Behavioral and Brain Sciences*, 29 (2006).
 - 12 'Bonuscultuur nog niet gekraakt', in: *de Volkskrant*, 28 september 2009.
 - 13 Zie de suggesties in Pieter Klok en Xander van Uffelen, *Bonus! Waarom bankiers de grote winnaars zijn van deze crisis* (Amsterdam: Meulenhoff, 2009), 191. Zij bespreken op heldere wijze dat bonussen gekoppeld moeten worden aan een bedrijfsintern 'anker' (niet aan vergelijkingen met andere bedrijven).
 - 14 Zie <http://web.worldbank.org>.
 - 15 Adam Smith, *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations* (New York: The Modern Library, 1994[1776]).
 - 16 Het is niet ondenkbaar te argumenteren dat een zelfregulerende markt op de lange termijn een 'overall' hogere welvaart oplevert dan een strikt gereguleerde markt (dus zelfs als de schade van crises in mindering wordt gebracht). Dat zou zo kunnen zijn (als zij haar crises weet te overleven), maar de schade die 'onderweg' wordt aangericht is zo abrupt en ongelijk verdeeld, dat we wellicht een minder grote totale welvaart voor lief moeten nemen in ruil voor een gelijkmatigere conjunctuur. Zie Rutger Claassen, 'Voorbij de reguleringsreflex', in: *SE-D* 2008/12. Te downloaden op www.wbs.nl.
 - 17 Het gaat hier in feite om zgn. pecuniaire externaliteiten. Voor een argument dat pecuniaire externaliteiten (net als gewone negatieve externe effecten) moreel relevant zijn, zie Daniel M. Hausman, 'When Jack and Jill make a deal', in: *Social Philosophy and Policy* (1992). Het feit dat financiële markten allerlei andere, niet-betrokken partijen, kunnen schaden geeft ons een extra argument om niet te vertrouwen op de verantwoordelijkheid van consumenten, zoals hierboven al aan de orde kwam. Want dat zou betekenen dat wij (bijv. hier in Nederland) ons lot in handen zouden moeten leggen van risiconemende consumenten elders (bijvoorbeeld kopers van sub-prime hypotheek in Amerika).
 - 18 Strikt genomen kunnen we beide zaken scheiden. Stel dat

er alleen kleine banken — zoals de DSB-bank — zouden bestaan, zodat de staat elke bank afzonderlijk failliet zou kunnen laten gaan zonder gevolgen voor de werking van het financiële systeem. Dan nog zouden deze banken de wereld in een recessie kunnen storten wanneer zij collectief zich met ontoelaatbare praktijken zouden bezighouden.

- 19 'Verhaal de schade op de financiële sector zelf', in: *NRC Handelsblad*, 10 februari 2009 (pleidooi van econoom Kees de Kort).
- 20 'Falende bankier aansprakelijk', in: *de Volkskrant*, 1 oktober 2009.
- 21 De uitzondering op de regel waren de excuses van Van Lanschot bankier Floris Deckers. Zie Floris Deckers, 'excuses van een fatsoenlijk bankier', *NRC*

Handelsblad, 16 maart 2009. Zie ook de kritiek van Rabo-topman Bert Heemskerk. 'Het was puur zichzelf verrijken', in: *de Volkskrant*, 6 mei 2009.

- 22 'Banken keren middenin crisis gewoon bonussen uit', in: *NRC Handelsblad*, 21 september 2009.
- 23 'Topbankier: Wij doen Gods werk', in: *NRC Handelsblad*, 9 november 2009.